

Múlt – Jelen – Jövő

II. Építészeti Nemzeti Szalon /// közösségi építészet

2014-ben az építészet műfajával indult a Múcsarnokban rendezett Nemzeti Szalonok sora. Akkor az ezredforduló után épült házak és az ugyanebben az időszakban megszületett társelméleti alkotások közül válogattunk. A részvételre felkértünk oktatókkal, tájépítészekkel, szakmuzeológiai foglalkozó rangos kollégákat is, hogy az első Szalon hiteles összképet adjon a kortárs hazai építészet – és a közvetlenül ehhez kapcsolódó képző- és iparművészetek – legutóbbi éveiről. A nagy érdeklődésre való tekintettel a kiállítást meghosszabbítottuk, a zárás előtt az UIA (Nemzetközi Építész Szövetség) régiós vezérkara is rácsodálkozhatott a magyar építészet magas szakmai, kulturális színvonalára.

Az I. és a II. Építészeti Nemzeti Szalon között eltelt fél évtized sok változást hozott. Öt év alatt a fejlett világ egyértelműen kilábalt a 2008-ban kezdődő globális gazdasági represszióból. Kelet-Európa – benne Magyarország – gazdasága is növekedésnek indult. A világ ismét csak nem élt a lélegzetvételnyi növekedés-szünet kínálta lehetőséggel, nem kezdte el fékezni a fogyasztás által generált, immár Föld-léptékben is környezetpusztító túlermelés áramlását. Közben a nyugati kultúra esztétikáját követő építés/építészet számottevő működési terepe az Ó- és Újvilágból egyre inkább Keletre tolódik, a mértéktelen növekedés a nyersanyagokban gazdag, fejletlen világot is az ökológiai katasztrófa, a klímaváltozás felé sodorja.

Kína és India népessége hamarosan a Föld lakosságának felét fogja kitenni. Három generációval ezelőtt – a második világháború után – a világbéke egy bölcs geopolitika sikerét jelentette, egy új gazdaság/gazdagság ígérését. A béke keretei között a rövid távú siker felmutatásának, megélésének látványos terepe az építés és az újjáépítés volt. Ez hamarosan mennyiségként és nem minőségként jelent meg. A hidegháború éveiben a Nyugat a szociális gondoskodás demonstrációját a jóléti társadalom ideológiai fegyvereként használta. Amióta ez a háttérfunkció eltűnt, globális léptékűvé nőtt a Föld javainak felélése. Az építő tevékenység általánosságban kiszolgálja a pazarlás igényeit, de a felelősen gondolkodó építészeknek újra és újra keresniük kell az általuk megfogalmazható értelmes jövőt. A gyakran ellentmondó körülmények gyors változása az építészeknek kihívás, és a jövőben is az marad.

Már 1990 után is, a „történelem végén” (Fukuyama) nyílt egy lehetséges civilizációnknak. Ekkor akár azt is hihettük, hogy a hadiipar helyett az ökológiai iparág – benne a zöld építészet és a hozzátartozó háttérpazarlás – lehet a világgazdaság, akár Magyarország know-how húzóágazatává. Például felépülhetnek olyan napkollektor-gyárak, mint amilyen az átadás előtt hirtelen leégett üzem Bicske térségében, amelyet harminc év után kezdtek újraépíteni. Úgy látszik, a bölcs, bolygóléptékű geopolitikai fordulat késésben van. Mégis, nálunk is egyre nagyobb a szellemi súlya a minőségnek, az ökológiai, szociális és kulturális szempontok építészetként való megnyilvánulásának. Az idei Szalon is elsősorban ezt igyekszik felmutatni.

Az építőipar nálunk is lendületet kapott: az elmúlt öt év építő boom-jának termése a bőség zavarával nehezítette meg a Múcsarnok válogatását. Az „architektúra” kulturális, szociális nívója, közhasználatú kifejezéssel élve: az építészeti minőség mércéje kínált segítséget. A minőség kézzelfogható, az esztétikai többlet szemmel látható.

De mi is az itt jelzőként használt fogalom, mi maga az építészet? Erre nincs örök érvényű válasz. A változás permanens, hiszen a legérzékenyebb építészek folyamatosan megkísérik a válaszadást a társadalmi átalakulások kérdéseire. A környezet túlépítése globális veszély, de az építész tudása, kortársi érzékenysége újra és újra megcélozza a valós emberi igényeket. A korábbi századokban a lakófunkciót kielégítő építészet – annak legújabb kori vázlatából szemelgetek itt – a társadalom felsőbb rétegeit szolgálta. A szakrális és a profán architektúra volumene egyre inkább, végül hatványozottan az utóbbi javára billent. Makroesemény: a folyamat részeként, a

társadalmi változások sodrában kettévált az állam és az egyház. Párhuzamos jelenség: lakófunkcióban évezredek át honos szakralitás is eltűnt hamarosan. A lakhatást biztosító új formák sokféle profán közösségi funkció irányában formálódtak újra – a szellemi dimenzió elsorvadt. A francia felvilágosodás „forradalmi építészei”, Claude-Nicolas Ledoux vagy Étienne-Louis Boullée inkább klasszicista mintákat felújítva, okkult érdeklődéssel vegyítették az enciklopédisták, köztük Henri Rousseau és mások eszméit. Inkább papírépítészettel műveltek.

A fordulat mégis megtörtént: a 19. század művészei és építészei már az új ipari kor markáns formálói lettek. Közép-európai térségünk az építészet és a művészet megújításának élvonalában járt, a képző- és iparművészetek 19. századi szétválása előtt a barokk, rokokó, klasszicista és biedermeier művész-mesterek már a 17–18. században is imponáló teljesítményt nyújtottak.

Jó részük a 19. századi ipari forradalomhoz is képes volt alkalmazkodni. Bécsben és Budapesten jelentős kapacitású, építészeket is képző műegyetemek létesültek, a tervezők száma megsokszorozódott. Bécs a humán értéket ápoló akadémiai építészképzést is megtartotta. 150 éve alapították a számunkra is mintául szolgáló bécsi oktatásstruktúra gyöngyszemét, a Kunstgewerbeschulét (Iparművészeti iskola), amely az Alkalmazott Művészetek Múzeumába költözött – azzal a tudatos szándékkal, hogy a magas színvonalú osztrák művészi kézművességet a nemzetközi múzeumi „kiállítótérben” is demonstrálják. Bécs a modernitás bölcsője lett. Néhány évvel később a két budapesti társintézmény is egy házban nyílt meg: a millennium lendületében épült Lechner Ödön múzeum-palotája, amely a bécsihez hasonló (fő)iskolát is befogadta. Az alkalmazott művészetek közös közintézményi és oktatási funkciói jelzik, hogy az addig inkább k.u.k. udvari igényeket kiszolgáló főúri művészetek helyett már a polgári igények, szociális irányok felé fordultak az alkotók. Ez a múltat, jelent és jövőt egyszerre szolgáló, a pluralitást figyelembe vevő közösségi építészet ígéretét jelentette. A két háború és utóvédharcai átírták ezt a humán karakterű, kézműves minőséget ígérő, osztársadalmat célzó irányt.

Most hasonlóan civilizációs léptékű fordulatot élünk át. A 2019-es Építészeti Nemzeti Szalon tematikája az átalakulások tükre: a közösségi építészet új fogalmainak és praxisának elemzésével felmutatjuk a posztindusztriális világ új kihívásaira megfogalmazódó aktuális kérdéseket és építészeti válaszokat. A változás nem progressziót jelent, hanem alkalmazkodóképességet vár el az építésztől. A „fejlődés” kiterjesztése az esztétikára 20. századi találmány. A ma aktuális építészet- és művészettörténet már nem gondolja úgy, hogy az ókor vagy a kultúrtörténet nagyjait bármelyik kornak, a jelen kortársainak „kötelessége” lenne meghaladni.

*

A 20. század legnagyobb változásait a mindennapi lét városiasodása, a megapoliszok kialakulása okozta. Ebben a közegben már több tízezer évnyi evolúciós örökségünk fenntartása forog kockán. A nagyvárosoknak a lélekre gyakorolt hatását nálunk többek között Ekler Dezső építész is vizsgálta. 2005-ben a Nádasdy Alapítvány és a magyar Kognitív Neurológiai Társaság által rendezett „Ép lélekkel – Ép testben élek” mottójú szimpóziumon azt a folyamatot elemezte, ahogyan a század első harmadában a város elkezdett beszorulni a „központi fejlesztések” kalodájába. Ekler – és a nemrég elhunyt Paul Virilio filozófus-építész, akit ő a mesterének tekint – szerint az első világháború fájdalmas logisztikai tapasztalatainak hatására az államok hadtáptársadalmakat építettek, átalakították a családi munkamegosztást, emberek tömegeit kényszerítették minimál lakásokba, jó részüket hadiiparral kapcsolatos iparágakban foglalkoztatták. A szovjet hadikommunizmust – más eszközökkel – az amerikaiak, angolok, németek és olaszok is mintának tekintették, haszonélvezőkként „térben és időben parazitaként terjeszkednek”. A technológiák bálványáiban, csodafegyverekben hittek. Ekler intő példázatul, szarkazmussal mutatta be – az életrajzi filmből is ismert – Howard Hughes, a terjeszkedő hódító karakterét, mint egy 20. századi típust. Hughes Lockheed Cyclone gépével elsőnek tett „üres kört” a Föld körül: visszatért ugyanarra a pontra, New Yorkba. Ekler Hughes-t a világvége Lindbergh-jének, a posztmodern hőséneke nevezte. Akármit megtehetett, és nem találta a boldogságot. „[...] Kiderül, hogy a történelem nem mögöttünk, hanem alattunk van, és hogy az építészet valójában egy olyan nyelv, amivel sok mindent el lehet mondani a világról, és hogy korunk

építésze sok tekintetben mást is mond, és másképpen, mint ahogy évezredek át megszoktuk” – írja Ekler kötetben is publikált¹ előadásának előszavában Meggyesi Tamás építész-urbanista.

A közösségi eszmét megformáló korábbi előzmények közül csak a közösségi lakófunkciók átalakulásának rövid vázlatát kínalom itt. Elsőként Robert Owen New Lanark munkástelepét (1800), mint a korai szociális társadalommodellek zászlóvivő projektjét, amelyről 3-5 szintes, palotaforma bérkaszárnnyák rajzai maradtak ránk. Charles Fourier *Phalanstere* terve (1820) egy Versailles-t idéző kastélyépület, ahol az egyes épületszárnyak osztályok és szakmák szerint elválasztva simulnak össze – miközben a családot a szexuális szabadság elvei váltották volna fel; építészeti szimbólumként fennmaradt, emberiség léptékű utópia, ami Madáchra is nagy hatással volt.

Negyedszázaddal New Lanark után Owen lerajzolta a keretes beépítésű *New Harmony* városát (1825–27), melynek erődfalai a lakótömbök, az intézmények közepén állnak. Terve erősen emlékeztet Jeremy Bentham 1791-ben papírra vetett *Panoptikonjára*, a centrumból átlátható csillagbörtön tervére – ez bizony máig használatos fogház-építészeti forma. Az 1980-as, 1990-es években Ricardo Bofill is többfelé megépítette ezt a kisvárosias szisztémát. Hasonló, de 19. századi remake volt Jean-Baptiste André Godin *Familistère* (1859–84) nevű négyszintes függőfolyosós, zárt udvar köré épített „higiénikus” lakótömbje. Ez meg is épült, sőt a kor ipari újításainak megfelelően óriási öntöttvas-tartós hatalmas méretű üvegtetővel fedték.

A következő századot a központi konyha kísérlete vezette fel. William E. D. Stokes, Gaves & Duboy *The Ansonia apartment hotelje* (1899–1904) a szociális kísérlet kapitalista változata volt. Lily Braun 1901-ben megjelent *Nőmunka és háztartásgazdaság* című könyve nyomán a berlini Curt Jähler megépítette a társas életmód / központi konyha szakszervezeti változatát (1908). A javasolt, valójában garzonkonyhás lakótípust később mind a proletár, mind a középosztály életmódja befogadta. Vagyis már az első világháború után elindult az építészet tartalmát alapjaiban átformáló folyamat. Az európai határokat, a termelési és szociális struktúrát feldúló békeszerződések eredményezte társadalmi mozgásokra a vesztes Németország, Ausztria és Magyarország építészei is reagáltak, többek között az éppen az idejében száz éves Bauhaus-iskola tagjai. Az új hiányok igényeit látva kezdték felváltani az esztétikum architektúráját a szociális építészettel. Mégsem csupán ideológiáról beszélhetünk, hiszen a Bauhaus jelmondata a kézműves művészetek folytatását formázta: „kézzel, szívvel, fejjel”. Érthetően, hiszen a Secession vagy a Wiener Werkstätte építészei és iparművészei soha nem látott magasságokba emelték a hétköznapi komfortját és lelkiét. A száz éve elgondolt társadalomjobbító ideológia a második világháborút előkészítő fegyverkezésben „egyszerűsödött le”.

A Műcsarnok 2018-ban bemutatott *Rejtett történetek – az életreform mozgalmak és a művészetek* kiállítás kulcsfigurájának, Gustav Arthur Gräsernek és társainak korszakos tette volt a svájci *Monte Verita művészkolónia* alapítása (1903). Az európai értelmiség elitjéből ide érkezők a lágyabb szocializmusban hittek, saját telekrészükön önellátó kertészetet művelve vegetáriánus életmódot folytattak és rituális mozgásművészetet gyakoroltak. Hasonló, szükség diktálta példa a szentföldi Hadera Commune kibuc (1910). A kelet-európai üldözött zsidók első palesztinai telepes-hullámában formálódó faluközösségek a közös földtulajdonnal és az egyenlő elosztással a későbbi izraeli mezőgazdasági csoda megalapozói lettek. De a német és osztrák *Siedlungok* mögött is a közép-európai szociáldemokrácia munkált. A nagy laksűrűség ellenére egészséges elvek alapján készült lakótelepek pedig az 1920-as, 1930-as évektől a racionális építészet tanpéldái lettek. A közönyös, elgépiesedő városi lét a társadalmak atomizálódását hozta. A szovjet típusú társbérletrendszer és közös konyhája nem újítás volt, hanem embertelen kényszer. A lehetőségek a tömeges, előregyártott lakásépítés közepette is messze elmaradtak a szükségletektől. A közösségi építészeti fogalma újragondolandó. A konstruktív gondolkodás és kísérleti gyakorlat világszerte, nálunk is megindult.

*

A fent vázolt, másfél-két évszázadot átfogó folyamattal párhuzamosan más irányú eszmék is működnek és hatnak az építészetben. Olyan szellemi dimenzióban, amely az elmúlt század

építészeti főáramának végül nem volt kedvére. Elsősorban Rudolf Steiner antropozófus és magyar követője, Makovecz Imre építészetére gondolok. A lakófunkció szakrális igénye a fenti példasorba nem illeszthető. Egyetlen – magyar – példával kívánom érzékeltetni ezt a szellemi dimenziót: Makovecz antropozófus építészetének összefoglalásaként saját lakóháza szimbólumaival. *Makovecz építésze 2011-ben lezárult, de követői, a magyar szerves építészeti iskola képviselői a mostani szalon válogatásában is megjelennek, tanúsítva, hogy mesterük építészeti gondolkodása a jelenben is érvényes.*

Az antropozófia mai építésének jelentősége nem a racionális funkcionalizmus, hanem a szellemtörténet felől ítélhető meg. Mert a tervezőben „az antropozófia mélyebbre hatolt, a szíven keresztül, le az akaratba”² – írta barátja, Kálmán István filozófus. Rudolf Steinert idézve magyarázza: „A magyarok Közép-Európa én-kultúrájához tartoznak (GA 287), de eredet-erőik keleti elemei a nyugati fejlődés akadályaként lépnek fel. Ezeknek ki kell halniuk, át kell alakulniuk, ahogyan Széchenyi István a *Kelet népében* írja: »a korlátlan tűznek nemes hévre, a vad erőnek bajnoki szilárdságra, a romboló ittasságnak nagylelkűségre kell tisztulni, felemelkedni.«”³ Kálmán szerint Makovecz kerülte, hogy okkult vezetőként kövessék, nem akarta, hogy az antropozófia itthon az ő személyéhez kötődjön. Kálmán István Makoveczet az antik görög akadémiák filozófusaihoz hasonlítja, azokhoz, akik átélték, hogy „a keresztény hitet felvett, de azt még egyáltalán nem értő tömeg, a keresztény egyházra hivatkozva, lerombolta a pogányság szent helyeit és elüldözte tudósait”.⁴ Úgy vélem, hogy Makovecz által megélt vonzódást „a magyar népművészet, a magyar múlt, a közép-európai hangulatok iránt”⁵ ezért kínálta társadalmi léptékben is segítő közvetítésként. Kós Károly vagy Medgyaszay István nyomában egy élő hagyományt kívánt tanítványainak átadni.

Egy másik Kálmán-tanulmány⁶ – számomra Makovecz házának antropomorf szimbólumait is felfejtendő – I. István király korát értelmezi. Kálmán nem csak a közismert keleti eredetmítoszt idézi, de a német Gandersheim kolostortól is levezet egy szálat, hogy láttassa az államalapítás szellemi közegét. A kolostort és Szent Istvánt a Kelet és a Nyugat közötti szellemi hidak építőiként látatja: a kolostor apátnője volt Hroswitha (932–1002), a misztikus költőnő, aki a görögök platonikus szellemiségét összekapcsolta az ezoterikus kereszténységgel. Éppen ekkor itt készült apácának Gizella, akit Géza fejedelem 995-ben Vajk feleségül kért. Kálmán utóiratként mellékeli passzauai élményeit és mellé Gizella sírjának egy fotóját, melyet a barlangsíri pozíciójában látunk, de egy kis gótikus kapu a nyílása. Kálmán István nyomán Makovecz háza részformáiban felismerhető a mérmű archetípusa: az ablakokban is megjelennek a másutt halhólyagnak hívott „szárnyak” és a misztikus „harmadik szem”, a közép archetípusa. Ez az ősi építőmágia nyoma a jelenben. A házban szemöldökként/szárnyként ívelnek a bolthátak, e jelet Makovecz egyik monográfusa, Anthony Tischhauser a *Berlin felett az ég* wendersi angyalszárnyaihoz hasonlítja.⁷ (Mostani időnk az antropozófia Mihály arkangyal koraként illeszti az emberiség én-fejlődése programjába). A szárnyak, az euritmia repülés-kísérletei egy másik antropozófus kötődésű építész, Santiago Calatrava jelkészletének is főszereplői.⁸ Az antropozófia az embert felemeli az angyalok szférájába. Ezt az emelkedést fogalmazza meg építőmágiaként Makovecz Imre építésze. Steiner filozófiájában az Ahriman legyőzése a szellem feladata. Kálmán Theophylactus bizánci krónikást idézi az ősmagyarok hitéről: „Nagy szerepet játszott még vallásukban egy hatalmas, de Istennek alávetett gonosz szellem, kit Ármánynak [vö. Ahriman-nal] másképp Ürdöng- vagy Ördögnek neveztek [...] hitték továbbá a lélek halhatatlanságát s egy túlvilági jobb életet.”⁹

*

Makovecz Imre és az utóbbi bő fél évszázad sokat citált házai jól ismert „ellenpéldák”: Le Corbusier *Unité d’Habitation*-ja (1947–52), Oscar Niemeyer *Edificio Copan*-ja (1952–66), Chamberlin, Powell & Bon *Barbican Estate*-je (1965–76), Kishō Kurokawa *Nakagin Capsule Tower*-je (1970–72), vagy Ralph Erskine *Byker Wall*-ja (1969–82). Közös bennük, és ezért válhattak gyakran idézett mintákká, hogy koncepciójukat kevés kompromisszummal vitték végig – „elviselhetetlen” építészeti következetességeiket a használók később „korrigálták”. Nyilvánvaló, hogy az olyan új, jellegzetes formák, mint a közösségi kert, ott voltak már a Monte Verita vagy a

Degana kibuc modelljében, amint egy lakó-jakuzzi vagy közös szauna, a budapesti harmincas, negyvenes évek napozó tetőteraszai mind a várt „közösségi” változások apró előzményének tekinthetők. Az együtt pihenő házközösségek nagyon hasonlóak a kommunák demonstratívan lefotózott paradicsomi akt-csoportképeihez. A régi családmódel helyébe újonnan belépett szingliség kvázi közös-léte benne volt már a Fourier falanszterében, vagy a fent említett Lily Braun féle közös-konyha ideáiban. A földi Paradicsom (építész nélküli) közösségi városmodelljeit kreálták a dániai hippik (*Christiania szabad város*, 1971) vagy a zürichi squatter's mozgalom (*Karthago közösség*, 1991).

Időben utóbbi kettő közé helyezhető a közös egyetemi éveket a Miskolci Építész Műhelyben együtt folytató építészek vállalkozása az 1970-es évek végén. Ők együtt, alkotóközösségben végezték munkájukat is. Ezt a működő modellt és utóhatásait Sulyok Miklós művészettörténész társkurátor kiállításrésze mutatja be. A csapatra nagy hatást gyakorló mester, Plesz Antal jelmondata volt: „az építészkutatást emberneveléssel kell kezdeni.”

A közösségi építészet mai fogalmai tágabb keretek közt definiálhatók, mint fenti történeti előzményei. A jelen közösségi építészetét bemutató kiállításrészt társkurátora Balázs Mihály. Szerinte ember és környezete viszonyának három drámai változás formálja: a drasztikus népességnövekedés, a klímaváltozás és a technológiai forradalom. Kiállításán három témakörben ismerhetjük meg az erre adott magyarországi közösségi építészeti reflexiókat: 1. Építészet és oktatás – középpontban a gyerek; 2. Közösségépítés – középpontban az alkotó; 3. Szolidáris építészet – középpontban a felhasználók közössége. Ez utóbbi elnevezést a gyakran használt szociális építészet mellé, kettős névhasználatra ajánlja: a szolidáris „felismerő, együttműködő” hangsúlyát növelendő. A szolidáris jelentése nála inkább: „felismerő és együttműködő”. A nagy témát interaktív módon egészítik ki Pozsár Péternek a Hello Wood-ot bemutató önálló tárlat-eseménye.

A 60 éve elhunyt Medgyaszay István immár történeti építészetét Potzner Ferenc társkuratori kiállításrésze fogja össze. A kortárs technológiáknak és a hagyománynak Medgyaszay építészetére jellemző összekapcsolása aktuális párhuzamot kínál a mának, a Szalon mai építészetet bemutató közegében tétje van. Ennek fontos része, hogy megerősítse a ma hivatalos felfogás nyitását a „másik modern” – benne az antropozófia honi építészete – felé, amint ezt többek között a német nyelvterület történészei teszik. De Medgyaszay kísérleti építészetének hitelét erősítendő, a klasszikus modern egyik magyar apostolának „ellenpéldáját” is szívesen idézem. Kaffka Péterre gondolok, akinek Kós Károly sztánai házára rímelő, ám gödöllői nyaralója kapcsán is arra biztatnám a magyar építészettörténészeket, hogy ideje felülvizsgálni a progresszió leszűkített, polarításokra figyelő fogalmát.

A száz éve alapított Bauhaus korai időszakában, 1922-ben fontos esemény volt egy fény- és színmozgás kompozíció, amit két növendék: Kurt Schwerdtfeger és Ludwig Hirschfeld-Mack mutattak be,¹⁰ közvetlenül celluloidra rajzolt absztrakt formák animációs filmjeként. A Szalon egyik termében most Böröcz Sándor fénytervező és Botzheim Bálint építész high-tech eszközökkel mobil elektronikus fényszobrot formázó térbe invitálják a látogatót, ahol az elvont alakzatokban az építészet ősfomáira ismerhetünk.

Botzheim Bálint *A jövő körvonalai* kiállításrészt társkurátoraként a jelenben zajló nagy változások vízionárius – már nem is igazán sci-fi – tervei jelennek meg. A tér installációs elemei a robotika és a környezetszennyezés fenyegetéseit idézik meg. Egy hasonló léptékű merítés látható az elmúlt öt év fontos és elvben megépítendő pályázataiból, Götz Eszter válogatásában.

Összefoglaló és kulcskérdés: vajon az új irányok a fogyasztói társadalom rejtetten pozitivistá megújulás-mániáját szolgálják-e csupán, vagy reményünk szerint az építészetben is új korszakot nyitnak meg? „Az építészetnek, mint szintézisreemtő erőnek a felelőssége és egyben lehetősége – Balázs Mihályt idézem – a ma egyre erőteljesebben látszó feszültségek enyhítése, alkalmas élettér megteremtése.”

Jegyzetek:

- 1 Ekler Dezső: Tértörténetek. L'Harmattan – Kossuth Klub, Budapest, 2018.
- 2 Kálmán István: „Én nem lehetek antropozófus építész...” Emlékezés Makovecz Imrére. Szabad Gondolat, 2012. márc.
- 3 Uo.
- 4 Uo.
- 5 Uo.
- 6 Kálmán István: A magyar nép eredete, I. István király országlása. Szabad Gondolat, 2012. márc. (15/1) Idézi: Szegő György: Antropozófus ház – Összefoglaló mű a hegyen. Magyar Építőművészet, 2012/2.
- 7 Bewegte Form, der Architekt Makovecz Imre, Urachhaus Stuttgart – Gyorsjelentés, Budapest, 2001.
- 8 Szegő György: Calatrava bécsi Kunsthistorisches Museum „Like a Bird” c. tárlatáról. Magyar Építőművészet, 2003/3.
- 9 Kálmán István: A magyar nép eredete, 2012.
- 10 Forgács Éva: Bauhaus, Jelenkor, Pécs, 1991.